

Сергій Мигаль

МИГАЛЬ Сергій Михайлович — кандидат політичних наук, доцент кафедри суспільних наук, Міжгалузевого інституту управління (м.Київ). Сфера наукових інтересів — філософія права, трудове право, політологія.

ФІЛОСОФІЯ ПОПУЛІЗМУ ЯК ВАРІАНТ СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У філософській думці ХХ століття ще немає узагальненого висновку про те, що таке філософія популізму. У сучасній науковій літературі про популізм згадують здебільшого як про явище політичного життя суспільства, яке живиться найбільш популярними для тих чи інших суспільних ситуацій ідеями з різних філософських течій. Однак це твердження не може бути правомірним, оскільки популізм вже давно виклав власні філософські засади своєю традиційною практикою звернення до повсякденного і буденного та використання його для прикриття одних і реалізації інших інтересів. Завдання сучасної філософії полягає лише в тому, щоб викрити його механізм.

Початки популізму як особливої політичної практики ми знаходимо ще в найвіддаленіші часи людської історії, зокрема в античних містах-полісах, коли звернення до народу — демосу — набуває негативного змісту — демагогії у її сучасному розумінні. Проте, як політична ідеологія популізм оформився значно пізніше, лише наприкінці ХІХ століття, коли у Сполучених Штатах Америки постав популістський рух, який набрав обрисів організаційного оформлення у Популістській партії.

Ідеологія цієї партії живилася специфічною філософією, яка за своєю спрямованістю на дію отримала назву філософії

дії або філософії прагматизму. Як пише У.Джемс «прагматизм — назва ця утворена від грецького слова «прагма» (означає дія, від якої походять наші слова «практика» і «практичний») [1, с.26]. З позицій прагматизму, дія є головною причиною усього, що є і виникає у світі, і аналіз усіх зв'язків і відносин у ньому має виходити саме з неї як суб'єктивного чинника, а не з якихось нерухомих об'єктивних чинників.

Тези філософії прагматизму уперше в систематизованому вигляді були викладені у 1878 році американським мислителем Ч.Пірсом. Зміст їх зводився до того, що «наші переконання суть фактично правила для дії... Для того, щоб вияснити смисл якого-небудь твердження, ми повинні лише визначити той спосіб дії, який воно здатне викликати: у цьому способі дії і полягає для нас усе значення цього твердження» [1, с.26].

Після Ч.Пірса на протязі майже 20 років прагматизм лишався мало відомим у філософських колах, доки його не підхопив його послідовник У.Джемс. За 10 років його практики прагматизм перетворився на впливовий філософський рух. Він поширився на всій території Америки і Англії, захопивши Італію і Францію і знайшовши відголоски в Німеччині. У Франції і Латинській Америці він виявив себе у різноманітних формах, що прагнули вдосконалити і виправити те, що не спрацювало в англо-американському варіанті прагматизму. «Але, як писав П.Юшкевич, це не значить, що є декілька різних і незалежних один від одного видів прагматизму» [6, с. 245].

У ХХ столітті прагматизм було визнано офіційною державною філософією Сполучених Штатів. Витоки філософії прагматизму ми вперше знаходимо проте не в США, а на її прабатьківщині — в Англії, з якої емігрували американські переселенці. У середині ХУІІ століття на ґрунті ідеологічного закріплення переможних результатів англійської буржуазної революції 1648 року над феодалізмом і монархією тут виникло чимало філософських течій, які прагнули осмислити процеси

Соціальна філософія та філософія історії

утвердження на європейському континенті нових суспільних відносин і необхідність прийняття їх як даності.

Найбільшою мірою цьому завданню сприяли установлення шотландської філософської школи здорового глузду, засновником якої виступив Т.Рід. Полемізуючи із французькими матеріалістами-просвітителями, він стверджував, що визнання реальності зовнішнього світу не може ґрунтуватися на свідоцтвах органів почуттів, оскільки ці свідоцтва варті лише тоді, коли у них вірять. На його думку, уявлення про реальність має ґрунтуватись не на почуттях, а на здоровому глузді. По-перше, тому, що здоровий глузд передує почуттєвим сприйняттям і рефлексії, а по-друге, через те, що він сам є здатністю вірити [3, с.103].

Виходячи з цього, Т.Рід виклав головні принципи, якими треба керуватися людині у її повсякденних стосунках із зовнішнім світом. Люди, стверджував він, винні самі, якщо вони не роблять того, що мають робити, або роблять те, чого робити не повинні. «Максимум здорового глузду використовуються повсякденно у звичайному житті і той, хто міркує не за ними, а за іншими правилами, ніколи не досягне своєї мети» [4, с.581].

У зв'язку з цими принципами повсякденності, Т.Рід по новому переосмислив і проблему моралі. Те, що не є добровільним або виконане за неминучою необхідністю, казав він, не може бути ні морально засуджуваним, ні морально виправданим, хоча люди мають піклуватися про власну обізнаність про свої повинності, з яких головною повинністю є виконання обов'язку як він розуміється і зміцнення розуму проти усіляких відхилень від нього [4, с.584].

Таким чином, у філософії здорового глузду вперше було сформульовано головний принцип, яким користується сьогодні популізм по відношенню до об'єктів свого впливу, сподіваючись на їх прихильність до себе. Він проголошує: спирайся на здоровий глузд і приймай те, що є, як воно є, і це

виправдає будь-яку мораль. Але якщо цього принципу було достатньо для введення в оману об'єктів популізму, то його було замало для обґрунтування правомірності дій суб'єкта популізму.

У силу цієї обставини філософія популізму не могла беззастережно експлуатувати шотландську філософську школу здорового глузду і була змушена шукати підживлення в інших філософських течіях. Найбільш придатною з поміж них виявилася філософська школа американського прагматизму. Саме переосмислення ним ідеї здорового глузду, наближення її до потреб практичного життя заклали той підмурок, на якому і підвелася сучасна філософія популізму.

Становлення американського прагматизму відбувалося в часи легітимації буржуазних відносин у Сполучених Штатах. Умови їх становлення якісно відрізнялись від англійських. З одного боку, буржуазні відносини утверджувалися тут поза запеклої боротьби з феодалізмом; з другого, американському капіталізму доводилося протистояти рабовласництву південних штатів і колоніалізму англійської метрополії, які стримували його розвиток; з третього боку, треба було виправдати суцільне знищення туземного населення, яке знаходилося на дорабовласницькому ступені життя.

Філософія здорового глузду в її ідентичному вигляді була занадто слабкою для пояснення означених процесів. Вона мало підходила до потреб розвитку Сполучених Штатів. Здоровим глуздом важко було пояснити становлення капіталізму з первісного ладу і рабовласництва. Ще важче було моральносно виправдати ним «побічні» процеси цього становлення. Але і відкинути здоровий глузд також було не можна, оскільки він найкраще призвичаював людей до змін, усталюючи їх у їхній свідомості. На цьому ґрунті і виросла потреба критичного переосмислення філософії здорового глузду.

Парадигму цього переосмислення задав один із засновників прагматизму У. Джемс. «Ми, — писав він, — повинні знайти

Соціальна філософія та філософія історії

теорію... Вона повинна вносити як можна менше змін до концепції здорового глузду і в наші бувші переконання, і на той же час вона повинна вести до деяких практичних результатів, які можна точно перевірити [1, с.108]. Відповідно до цього завдання, прагматизм мав посилити критичний потенціал здорового глузду, що дало підстави Ч.Пірсу назвати його філософією критичного здорового глузду [2, с. 382].

Нововведення прагматизму полягало у новому тлумаченні самого терміну «здоровий глузд». Віднині під ним розумілись не якісь передуючі досвіду ідеї і вірування, а такі, що являли собою результати досвіду людства, які передавалися від покоління до покоління. «За допомогою категорій здорового глузду, писав У.Джемс, ми будемо усі свої плани і комбінації і поєднуємо найвіддаленіші частини свого досвіду з тим, що лежить перед очима» [1, с.91].

Відповідно до цього визначення здоровий глузд вже не міг претендувати на абсолютну істину, як це стверджувала шотландська філософська школа. «Тільки окремі особи, що зафілософствувалися, розпусники вченості, наголошував У.Джемс, дозволяють собі розмірковувати, що здоровий глузд являє собою «абсолютну істину» [1, с.91]. Проте здоровий глузд залишив за собою функцію головної методи розуміння світу і ставлення до нього. «Коли ми, казали прагматисти, у практичному житті говоримо про кого-небудь, що в нього здоровий глузд, то ми маємо на увазі, що в нього здорові судження, що він далекий від усіляких ексцентричностей, що в нього, висловлюючись простонародно, природне мислення. У філософії це означає дещо зовсім інше, а саме оперування відомими логічними формами, відомими розумовими категоріями» [1, с.86].

Означена метода прагматизму полягала в тому, щоб у пізнанні прагнути до відповідності дійсності, але не у буквальному розумінні цього слова, а у принципі, як це робить здоровий глузд. Здоровий глузд стверджує істинність усього,

що має для нас практичне значення. Він міститься у всьому, що є для нас цінного і корисного у світі. «У стадії здорового глузду істина якого-небудь стану свідомості, стверджував У.Джемс, означає процес вигідного вождеління» [1, с.102]. Відповідно прагматизму, істинними треба визнати будь-які ідеї, які мають для нас практичне значення. «Яка-небудь думка істинна, оскільки віра в неї вигідна для нашого життя» [1, с.41].

У свою чергу, оскільки ці ідеї мають практичну цінність, то вони є і здоровим глуздом, який наскрізь практичний. «Практична цінність істинних ідей, — казав У.Джемс, — витікає від практичної цінності для нас їх об'єктів» [1, с.101]. Чисто об'єктивної істини, — запевняв він, — немає. При встановленні будь-якої істини ми не можемо знайти жодної, задля «якої не відіграло б ніякої ролі суб'єктивне задоволення від сполучення старих елементів досвіду з новими елементами» [1, с.36].

Перевірити або засвідчити відповідність наших ідей дійсності, на думку прагматизму, можна лише через виявлення власними діями їх практичного значення для нас у світі. Відповідати дійсності, наголошує У.Джемс, можна лише рухаючись до неї або у її окрест. «Відповідність, таким чином, зводиться до питання про рух, про рух корисний, оскільки завдяки йому ми потрапляємо у такі галузі, де знаходяться важливі для нас речі... Вона означає будь-який процес, що веде від певної ідеї до певної події у майбутньому, якщо тільки цей процес протікає успішно. Саме в цьому сенсі ми й можемо казати, що наукові ідеї, що виходять за межі здорового глузду, відповідають своїм реальностям» [1, с.107].

Відповідно до нового визначення прагматизмом здорового глузду інакше почав тлумачитись і світ. Реальність, полемізували з шотландською школою прагматисти, не залежить від ідей, які можуть додаватись у розумі людини. Під нею слід розуміти дані нам через почуття речі здорового

глузду. «Дійсність - це ті речі, ті об'єкти, які виокремлюються здоровим глуздом» [6, с.256]. Але, оскільки за прагматизмом сфера здорового глузду - це сфера практичності, яка може розширюватися з практичним освоєнням світу, то з цього виходило, що і світ - є тим, що нам корисне і вигідно, і він також може розширюватись, вбираючи в себе усе те, що вкладається в межі практичності.

Це створювало якісну нову ситуацію відношення людини до світу. Дійсність визнавалася незавершеною і не закінченою, а такою, що знаходиться у постійному процесі свого утворення і чекає на своє завершення лише у майбутньому. Світ є матерією, яка немає форми, і лише наші дії можуть надати йому її. «Він те, що ми з нього робимо. Світ пластичний. Ми маємо пізнати причини цієї пластичності тільки на практиці... Ми повинні виходити з передумови, наче світ цілком пластичний, методично користуючись нею до тих пір, допоки вона не виявиться рішуче незадоволеною».

У зв'язку з питанням про ліплення світу людиною прагматизм піднімає давно наболілу проблему вибору людини. І тут прагматисти йдуть далі звичайних «здоровоглуздівців». Тепер вибір торкається вже не тільки наших теорій про дійсність, але й самої дійсності, і більше того - підвалин самого вибору. «Наші висловлювання відносно дійсності, підкреслював У.Джемс, залежать від тієї перспективи, у яку ми її ставимо. Наявність дійсності належить їй; але зміст її залежить від нашого вибору, а вибір залежить від нас» [1, с.122]. Оскільки дійсність розумілася прагматизмом «як конкретний світ спостереження, як світ здорового глузду» [6, с.274], то будь-який наш вибір стосовно неї мав потрапити у сферу здорового глузду і стати вибором на користь практичного, корисного і вигідного.

Щоб обґрунтувати активність людини до вибору стосовно ліплення дійсності прагматизм став на шлях заперечення абсолютного монізму у філософському баченні світу. Його

було визнано перешкодою до дій і вибору людини. «Шлях монізму... Щоб з тобою не трапилося, чим би ти не вдавався ззовні, в середині ти спокійний, безпечний. Дивись назад, схилийся назад, спирайся на свій істинний принцип буття. Це добре усім відомий принцип квієтизму, індиферентизму. Його вороги звать його духовним опіумом» — писав про монізм У.Джемс [1, с.136].

Заперечивши монізм, прагматизм зайняв бік емпіричного плюралізму. Він вважав, що плюралізм найкраще обґрунтовує вибір людини і її дії завдяки визнанню множини істин. А їх, стверджував прагматизм, рівно стільки, скільки налічується успішних емпіричних фактів, що стали наслідком наших практичних дій і дослідів. «Наша теорія істини, писав У.Джемс, — це теорія у множині, тобто процесів вождіння, що здійснюються на фактах і мають між собою спільне те, що вони скуповуються» [1, с.108]. Тим самим, прагматизм доводив, що у житті кожної людини є місце для успіху.

Для обґрунтування плюралізму знов був викликаний здоровий глузд, перетлумачений прагматизмом на новий лад. У здоровому глузді, наполягав він, ми застаємо речі частково роз'єднаними, а частково поєднаними. Кілька істин роз'єднані, допоки вони не об'єднуються успіхом застосування їх у кінцевому досвіді. Світ перебуває незв'язаним, допоки ми не зв'язуємо його у своєму досвіді. Отже, писав М.Ебер, прагматисти припускають дещо схоже на реалізм, згідно якому, за наявності єдності і безперервності досвіду, можна казати про явище лише у відстороненому смислі [5, с.198].

Відповідно до емпіричного плюралізму прагматизм формулював і свої завдання у пізнанні. «Мета нашого розуму, переконував він, — не єдність, не різноманітність, взяті окремо, а цільність» [1, с.66]. Істина — це думка, що об'єднує. Для досягнення її однаково важливі як знайомство з різноманітністю фактичної дійсності, так і проникнення у її зв'язки. Але слід пам'ятати, що якщо кінцеві досвіди

спираються один на одній, то сукупність їх не може спиратися ні нащо. «Усіляке «дома», — писав У.Джемс, — знаходиться у кінцевому досвіді; але кінцевий досвід як такий бездомний. Немає нічого поза потоком дійсності, що забезпечує її благополучний кінець і вихід» [1, с.129].

Відповідно до такого бачення світу і місця людини у ньому, прагматизм сформулював і засади своєї етичної концепції морального прагматизму. Як і багато інших філософських течій він не може ухилитись від прийняття необхідності гуманізму і справедливості як моральних орієнтирів. І в цьому на перший погляд немає нічого упереджуючого. Упередження починаються при вивченні механізму утвердження прагматизмом гуманізму і справедливості. Як і все інше, гуманізм прагматизму обмежений його теорією пізнання, яке поорієнтовується на корисне. «Слово «гуманізм», — писав М.Ебер, — має ту незручність, що привертає увагу виключно до внеску, який вкладається людським розумом у пізнання» [5, с.179].

Найповніше сутність прагматичного гуманізму розкривається в тлумаченні прагматизмом того, що є справедливістю, і у його відношенні до зла. Ідея практичності, корисності, поцінованості розповсюджується і сюди. Якщо в образі нашого мислення істинним прагматизм визнавав лише усе зручне для нього у пізнанні, то у галузі моралі справедливим, писав У.Джемс, є — «усе те, що ставало зручним у нашій поведінці» [1, с.110].

Як же треба поставитися до зла, яке існує у світі? Прагматизм стверджує, що необхідно прийняти участь у творенні світу без нього, але для цього слід ... переступити через зло і цілком щиро прийняти гіркий світ! Хто вчиняє так, той справжній прагматист. «Справжнім прагматистом, — писав У.Джемс, — є той, хто готовий прийняти життя, маючи перед собою не дещо надійне і міцне, а низку можливостей, яким він довіряє. Для здійснення задуманих ним ідеалів він готовий, якщо це знадобиться, заплатити своїм власним життям [1, с.147].

На тих же самих засадах була побудована і релігійна концепція прагматизму. Тут він прагнув пройти між Сциллою і Харибдою песимізму і оптимізму. Ні позицію тих, хто вважав, що врятування світу неможливе, тобто песимістів, ні позицію тих, хто вважав, що воно таки можливе, тобто оптимістів, прагматизм не вважав вірною. Він зайняв проміжну точку зору, яку назвав меліоризмом. Згідно їй, врятування світу ні неминуче, ні неможливе. Ймовірність можливості врятування світу залежить від примноження реальних умов врятування [1, с.141]. Але сподівання на врятування світу, переконує прагматизм, може спиратись тільки на свої внутрішні потенції і обетованія [1, с.129].

Зведення усіх окреслених вище положень прагматизму логічно ставить запитання про те, заради чого затівалася уся ця філософська система. Відповідь на нього ми знаходимо у формулюванні основного кредо прагматизму, яке виклав один із його засновників У.Джемс. Прагматизм, писав він, «звертається до конкретного, доступного, до фактів, до дії, до влади» [6, с.247]. Підставте замість прагматизму «популізм» і ви отримаєте формулу його філософії.

Популізм, як і прагматизм, апелює до конкретного, доступного, до фактів. Своїм зверненням до них він намагається засвідчити реалізм і здоровий глузд. Як і прагматизм, він робить це, без жодного натяку на пояснення глибинних причин, що стоять за названими фактами і конкретними проблемами життя, без пояснення об'єктивного детермінантного зв'язку цих причин із інтересами певних соціальних сил суспільства, без усілякого бажання підняти свідомість тих, на кого він спрямований, до урозуміння своїх корінних, сутнісних інтересів і вміння співставляти їх із цілями і зацікавленістю самого популізму.

Навпаки, звертаючись до конкретного, доступного та фактів, популізм прагне за допомогою поверхового і тимчасового переключити увагу об'єкта свого впливу

Соціальна філософія та філософія історії

з головного на другорядне, з далекого на близьке, з незрозумілого на зрозуміле, щоб таким чином зменшити критичний потенціал його свідомості і не дозволити його розвиток. Популізм використовує конкретне і факти у доступній формі безпосереднього і наявного заради того, щоб продемонструвати свою вкоріненість у життя і свою наближеність до нього і використати їх для засвідчення власної уваги до найближчих проблем реальності, що задавають повсякденні потреби його об'єкта, і разом з тим — приховати за ними та за обіцянками їх задовольнити свої стратегічні цілі і завдання.

Усі ці хитрощі популізму з його переживаннями і вболіваннями за долю вирішення щоденних питань дійсності і усілякими турботами про них працюють на роздмухування його привабливості і популярності, щоб забезпечити собі всезагальне схвалення і сприйняття, а, переконавши у необхідності і злободенності змін, спровокувати об'єкт популізму до активних, але неосмислених і спонтанних дій на свою підтримку у боротьбі за владу, яка буде використана зовсім з іншою метою і в інших, ніж це проголошувалося раніше, інтересах.

Таким чином, філософія популізму робить так би мовити три кола обману — свого роду діалектика заперечення заперечення. Перший обман — коли популізм ідентифікує себе зі своїм об'єктом і переконує його перейти на свій бік. Другий — коли популізм провокує свій об'єкт на дії, які суперечать його інтересам. І третій обман — коли використавши ці дії, популізм досягає влади і використовує її у власних інтересах. Це свідчить про вихідну порочність популізму і нарощування її у процесі розвитку.

Отже, саме прагматизм підготував філософський ґрунт для філософії популізму і виправдав його як реалістичну політику, що базується на здоровому глузді. Недарма А.Шинц сказав про нього, як про нову назву

для філософського опортунізму [6, с.244]. Виправдавши популізм як реалізм і здоровий глузд, що найближчими шляхами веде до вирішення проблем, прагматизм дав йому і моральне виправдання. Це вивело популізм на рівень офіційної державної політики. На цьому етапі він набрав обрисів професійної політики і використовується тепер цілком легітимно.

Література

1. *Джемс В.* Прагматизм. Новое название для некоторых старых методов мышления // Джемс В. Прагматизм. — К., 1995.
2. *Мельвиль Ю.К.* Чарльз Пирс и прагматизм.— М., 1968.
3. *Ойзерман Т.И.* Диалектический материализм и история философии.— М., 1979.
4. *Реале Д., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней.— Спб., 1996.
5. *Эбер М.* Прагматизм. Исследование его различных форм // Джемс В. Прагматизм. — К., 1995.
6. *Юшкевич П.* О прагматизме // Джемс В. Прагматизм. — К., 1995.

Надійшла до редакції 5.10.2008 р.